

ším diskusím a výzkumům, v nichž se jeví úsilí po renezanzi marxistického historického myšlení, stagnujícího v době 30. až v počátku 50. let. Autoři rovněž vyšli ze základních děl klasické ruské historiografie, která především díly S. M. Solovjeva a V. O. Ključevského dosáhla vrcholné světové úrovně. Bylo přihlédnuto i k významnějším pracem našich a cizích autorů o dějinách Ruska. Čtenáře, který by si přál získat hlubší a podrobnější znalosti o jednotlivých obdobích nebo o celkovém vývoji ruských dějin, odkazujeme k výběrové bibliografii připojené na konci této knihy.

Pokud jde o vnitřní členění, přidržujeme se obecně přijaté periodisace dějin Ruska a dovádíme svůj výklad chronologicky do roku 1917, kdy Říjnovou revolucí byla zahájena nová epocha v dějinách národů Ruska.

Září 1966

KYJEVSKÁ RUS — I
PRVNÍ MOCNÁ VÝCHODOSLOVANSKÁ ŘÍŠE I

VÝCHODNÍ SLOVANÉ I
NA ÚSVITU DĚJIN I

Studium historických počátků každého národa — a tedy i nejstarších dějin východních Slovanů — je závislé na charakteru a stavu dochovaných pramenů. Zlomkovitost a problematická hodnota historických svědectví ztěžují rekonstrukci i základních faktů a ponechávají příliš mnoho prostoru hypotézám a dohadům. V posledních desetiletích byla sice pramenná základna značně obohacena množstvím archeologických objevů, nieméně datování a určení etnické příslušnosti nálezů, stejně jako historické závěry, které jsou z nich vyvozovány, zůstávají namnoze otevřenými otázkami. Nevyjasněna je i problematika pramenů jazykových, které se pro nejstarší dobu omezují na zeměpisné a etnické názvy. Fragmentárnost dochovaných zpráv a zvláště jejich nerovnoměrný výskyt v čase i prostoru svádí k pokusům doplňovat ztracené články genetických souvislostí na podkladě anonymních archeologických pramenů a těžko ověřitelného materiálu jazykového. Není třeba připomínat, že se tu otevírá široké pole nejen vědeckým hypotézám, ale i tendenčním výkladům nejrůznějšího zabarvení. To platí jak o nejstarším antském období východoslovanských dějin, tak i o vzniku a formování prvního státu východních Slovanů, Kyjevské Rusi. Je proto zvláště nesnadné podat na základě dnešního stavu bádání takový obraz dávné východoslovanské historie, který by v stručném nástinu vystihl základní skutečnosti a v němž by zároveň předpoklady a domněnky nebyly představovány jako nesporně prokázaná fakta.

Mnozí badatelé spatřují první historické svědectví o Slovanech na území dnešního Ruska v některých údajích proslulého Herodotova etnografického popisu dávné Skythie z 5. stol. před n. l. Za Protoslovany bývá v něm pokládána část Skythů, sídlících patrně mezi Bugem a Dněprem, jimž Herodot dává přívlastek rolníci nebo oráči a v jejichž charakteristice zdůrazňuje jejich zemědělský způsob života na rozdíl od Skythů kočovných. Raný slovanský živel je namnoze hledán i v sousedních Neurech, lokalizovaných do dnešní Volyně, tedy na území předpokládané slovanské „pravlasti“, a případně i v dalších kmenech (Alazonech a Budinech). Důvodem pro jejich ztotožnění se Slovaný je shoda zeměpisné polohy obojího lidu,

časově od sebe vzdáleného nejméně půl tisíciletí, a dále okolnost, že jak Skythové oráči, tak pozdější Slované jsou líčeni jako usedlí zemědělci. Někdy se uvažuje i o souvislosti jejich jmen se slovanštinou. Není třeba připomínat, že se tu pohybujeme na půdě pouhých pracovních předpokladů.

Podle dnešních výsledků archeologického bádání lze sledovat souvisle vývoj Slovanů asi od zlomu našeho letopočtu v hmotném odkazu lidu, který žil na rozlehlém prostranství rozkládajícím se od Karpat po Dněpr a bazén Děsny. Ve východních oblastech tohoto území se za slovanskou považuje kultura zarubiněcko-korčevatovská, která trvala asi od 2. stol. před n. l. do 2. stol. n. l. Soudí se, že jejími nositeli byli předkové pozdějších východních Slovanů. Na západě se stýkala s příbuznou kulturou przeworskou, která se vyvinula na dnešním polském území ze staršího základu kultury lužické a se vši pravděpodobností geneticky souvisí s pozdějšími Slovany západními. Z archeologických pramenů je patrné, že se obojí tento lid živil zemědělstvím a chovem dobytka.

Přibližně v téže době, v 1. a 2. stol. n. l., se Slované prvně objevují v historických zprávách starověkých autorů pod názvem Veneti. Římský historik Tacitus (r. 98 n. l.) je vyděloval jako zvláštní skupinu mezi obyvateli severní Evropy. Podle jeho charakteristiky se některými zvyky, obzvláště neustálými loupežnými výpravami, blížili kočovným Sarmatům, přesto mu však více připomínali Germány, neboť prý si stavěli trvalé příbytky, nosili štíty a libovali si v pěších pochodech. Konfrontujeme-li toto svědectví s výsledky archeologie, jeví se nám Slované jako zemědělský, v podstatě usedlý lid, v jehož životě hrály již tehdy důležitou úlohu časté kořistné výpravy.

Není náhodou, že Tacitus uvádí Slovany-Venety v souvislosti se Sarmaty. Zejména východní slovanská větev žila se vši pravděpodobností v úzkých vztazích s těmito iránskými nomády, kteří okolo r. 200 před n. l. vystřídali Skythy v jihoruských stepích. Z archeologického odkazu, ze zkoumání vzájemných vztahů jazykových a ze srovnávacího studia náboženství se soudí, že toto soužití, patrně velmi těsné, zanechalo ve vývoji Slovanů zřetelné stopy.

Do další etapy východoslovanské historie spadají styky s germánskými Góty, kteří přitáhli někdy okolo r. 200 n. l. od Visly do severního Černomoří a šířili tam své panství. O vzájemném kontaktu gótského a slovanského živlu svědčí řada germánských slov, která v té době přešla do slovanštiny, stejně jako slovanské výpůjčky, jež se staly součástí germánského slovního pokladu.

Rovněž první historická zpráva, která vrhá konkrétnější světlo na dějinné osudy východoslovanských Antů, otevírá historii tohoto lidu svědectvím o jeho válečném konfliktu s Góty. Známý gótský kronikář Jordanis vypravuje, že král Vinithar vpadl (asi r. 376 n. l.) na území Antů v době, kdy si již gótské državy podmaňovali Hunové. Utrpěl zprvu porážku, pokračoval však v bojích. Anty posléze přemohl a jejich zajatého 'krále' Boze i s jeho syny a 70 předáky dal ukřižovat — prý

na výstrahu poraženým. V tomto líčení se nepochybně setkáváme s prvním známým politickým útvarem východních Slovanů. Bližší údaje o jeho charakteru ani rozsahu se však nedochovaly.

Historické zprávy o těchto dobách jsou tedy skoupé a také archeologie neřekla až dosud poslední slovo o charakteru a datování hmotného odkazu tehdejšího etnicky pestrého obyvatelstva jižní Rusi. Jeho výrazem je vyspělá, etnicky smíšená kultura černachovská z 2.—5. stol. n. l.

Výrazný mezník v historii této oblasti představuje vpád asijských Hunů, k němuž došlo v 70. letech 4. stol. Příval těchto divokých kočovníků smetl gótskou říši a uvedl patrně do pohybu masu slovanského obyvatelstva na východoevropské rovině. Vyvolal zároveň obrovské migrační přesuny dalších, zejména germánských kmenů. Nápor barbarských hord na slábnoucí římské impérium se tím proměnil v ničivou smršť, která posléze r. 476 vyvrátila z kořenů západní část otrokářské říše. Její východní polovina, později impérium byzantské, odolávalo těmto útokům díky tomu, že jeho těžištěm byly bohaté oblasti asijské a že mělo proto k dispozici větší finanční prostředky i vojenskou sílu. Nicméně ani na jeho hranicích tlak barbarů neustával a mezi kmeny, které v 6. stol. nezadržitelně útočily na jeho balkánské provincie, byli i východní Slované, známí tehdy pod jménem Antové. Po celou první polovinu 6. stol. se pak účastnili loupežných výprav, podnikaných na byzantské území kočovníky z černomořských stepí a početnými zástupy Sklavinů, slovanských kmenů, které postupovaly od Karpat a vpadaly na Balkán od dolního Dunaje někdy společně s nomády, jindy samostatně. O významném podílu Antů na těchto taženích svědčí i okolnost, že dva byzantští císaři, Justinian I. a Justin II. rozmnožili svůj titul čestným názvem Anticus, zdůrazňující tak své zásluhy v bojích proti antským útočnickům.

Některé skutečnosti se zdají nasvědčovat tomu, že Antové představovali v 6. stol. výraznější politické společenství nežli ostatní slovanské skupiny, pronikající na Balkán. Pokud víme z pramenů, byli totiž ze Slovanů, útočících na impérium, jediní, s nimiž vedla byzantská vláda diplomatická jednání, snažíc se získat je za spojence proti černomořským kočovníkům. — Poněkud blíže dává nahlédnout do jejich politického zřízení zpráva, líčící asi k r. 560 přepadení jejich území bojovnými Avary, kteří krátce předtím přitáhli ze Střední Asie a posílili svůj kočovný svaz o řadu nomádkých kmenů, žijících v oblasti Kavkazu a Černého moře. V době tohoto konfliktu rozhodli prý Antové hlasováním („zdvížením ruky“ podle slov pramene) vyslat k Avarům poselstvo. Jejich předák Mezamír jednal neohroženě s avarským kaganem, háje zájmy svého lidu, a doplatil na to životem. Také toto svědectví spolehlivého byzantského autora prozrazuje určitou politickou organizovanost antské společnosti. Jak víme i z jiných pramenů, hrála tehdy v antském prostředí důležitou úlohu kmenová aristokracie, zároveň však o společných záležitostech rozhodovalo v míru i ve válce shromáždění lidu. — Když po odchodu Avarů k střednímu

Dunaji a Tise nabyli Antové znovu nezávislosti, postupovali společně s Byzancí proti avarskému vojenskému svazu a jeho slovanským spojencům, uplatňující tak vlastní samostatnou politiku. Po boku impéria je v tomto boji zastihuje r. 602 i byzantská zpráva, v níž se naposled objevuje jejich jméno.

Východní Slované se pak znovu ztrácejí na více než dvě století z historické scény. Niemeně i z toho mála útržkovitých svědectví, které máme k dispozici, je patrné, že měli výrazný podíl v převratných procesech, jež poznamenaly Evropu na rozmezí mezi starověkem a středověkem. Boji s Byzancí a s avarským svazem zasáhli do politických a společenských zvrátů, měnících samy základy tehdejšího světa. Svými migračními přesuny pomáhali zároveň přetvářet etnickou mapu Evropy. Úlomky některých kmenů z východní oblasti Slovanstva se dostaly na slovanský jih a západ a účastnily se etnogeneze tamních středověkých slovanských národů. Patří k nim se vši pravděpodobností např. Dulebové-Doudlebové a Charváti v Čechách i v prostředí jihoslovanském, rozptýlení patrně avarským nápirem, a snad i Severjané v Bulharsku. Naproti tomu nevyjasněna až dosud zůstává otázka, zda s makedonskými Dregoviči (Dragoviči) a Smoljeny (Smoljany) byly geneticky spjaty stejnojmenné kmeny, známé později na ruské půdě ze zpráv letopisu.

Ve východní Evropě se slovanský živel současně šířil ve směru četných říčních toků, zabíraje nová a nová území na nedozírné ruské rovině. Tak se v těchto stoletích, zastřených mlčením soudobých písemných pramenů, postupně dotvářel onen etnický obraz dávné Rusi, který známe teprve z pozdního podání letopisu. Jeho pasáže, věnované způsobu života a historii jednotlivých východoslovanských kmenů, vrhají, jak uvidíme na následujících stránkách, v nejednom směru světlo zpět do této minulosti, ve které se již počínaly rýsovat příští vývojové tendence, směřující k zrodu staroruského státu.

PROCES SJEDNOCOVÁNÍ VÝCHODOSLOVANSKÝCH KMENŮ A VÝVOJ STARORUSKÉHO STÁTU

2

Počátky ruských dějin lze sledovat na podkladě písemných pramenů, nikoli v soudobém podání, nýbrž v představách letopisce, vzdáleného od nejstarší vrstvy událostí více než 200 let. Jedině v tomto díle, zvaném *Pověst vremennych let*, v českém přetlumočení K. J. Erbena *Pověst dávných let*, jsou vylíčeny počáteční ruské dějiny v celém svém sledu. Naproti tomu byzantské a západní prameny se

zmiňují spíše jen o jednotlivých faktech a událostech, týkajících se nejčastěji vzájemných styků jejich zemí s Rusí, zatím co arabští kupci a zeměpisci doplňují naše vědomosti ne vždy spolehlivými etnografickými popisy země a obyvatelstva. Nejvydatnějším zdrojem letopiscových informací byla ústní tradice, avšak autor letopisu čerpal také mnoho z písemných pramenů domácích i cizích. Jeho podání je poutavé, ale podobně jako u všech kronikářů těchto dob, leckdy nekritické a plně rozporů. Je proto třeba využít všech prostředků pramenné kritiky a trpělivě hledat pod nánosem dobových předsudků a literární manýry skutečný obraz dávné ruské minulosti. Přesto je *Pověst vremennych let*, o jejíž první redakci z r. 1113 se zasloužil se vši pravděpodobností učený mnich Pečerského kláštera v Kyjevě Nestor, dílem jedinečné hodnoty historické i literární. Není proto divu, že od 18. stol. přitahuje pozornost badatelů. Od té doby se literatura o ní rozrostla do téměř nepřehledné šíře a nakupila okolo jednotlivých otázek nejstarší ruské historie množství problémů, řešených často protichůdnými závěry. Risiku, které z tohoto stavu bádání vyplývá, se nemůže vyhnout ani náš pokus, který si klade za cíl, načrtnout v základním obrysu — byť pouze z aspektu politických dějin — problematiku, spjatou s genésí staroruského státu.

Nejprve je třeba položit si otázku o kořenech první jednotné říše, zahrnující ve svých hranicích celé východní Slovanstvo i některé cizí, zejména finské kmeny. Přehlédneme s letopiscem etnografickou mapu tohoto území v předvečer zrodu staroruského státu. Sídla dávných ruských kmenů se rozkládala na ohromném prostranství ruské roviny mezi Ladožským jezerem, horní Okou, Dněprem a Karpatami. Jeho osou byla velká vodní cesta „iz Varjag v Greki“ (z Varjažska do Řecka). Postupovala po Něvě k jezeru Ladožskému, odtud po Volchově přes Ilmešské jezero tokem Lovati k západní Dvině, pak převlekem po souši na Dněpr a po něm do Černého moře. Celý okolní prostor zaujímaly kmeny, jejichž jména i území letopisec dobře znal a které ještě v jeho době představovaly živou tradici a namnoze i živou politickou skutečnost.

Na jihu, v lesostepi na středním Dněpru, měli klíčové postavení Poljané s hlavním hradem v Kyjevě. Na severu, v nedozírném pásmu hustých lesů, tvořili jakýsi jejich pendant Slované s centrem v Novgorodě. Kmenové území Krivičů se soustřeďovalo okolo Smolenska, na Polotě žili Poločané, na řece Soži Radimiči, na Oce Vjatiči. V sousedství Poljanů měli svá kmenová území Severjané a Drevljané. Volyň obývali Dulebové, s nimiž hraničili na severu Dregoviči a na jihu Charváti. Posléze směrem k Černému moři sestupovali po levém břehu Dněstru Tiverci a na jeho pravém břehu sahala ještě dále na jih sídla Uličů. Všechny tyto kmeny měly podle slov letopiscových „své vlastní obyčeje, a zákon otců svých, i podání, každá větev svůj vlastní mrav“. V pohanské době se lišily také pohřebním ritem, což potvrzuje i archeologie. Za nejpokročilejší považuje letopisec Poljany, chválí jejich mírný, tichý obyčej a život v monogamii. Jedině u nich zaznamenal tradici o vlastním

slovanském panovnickém rodu, pocházejícím prý od domácího knížete Kyje, zakladatele Kyjeva. Je zřejmé, že toto vyprávění zachycuje eponymickou pověst, nicméně sám fakt dynastické tradice v této centrální oblasti pozdějšího ruského státu má svou historickou váhu. Podle svědectví letopiscova měli dále svá knížata i Drevljané, (kteří jsou líčeni jako kmen nejzaostalejší, s mnoha přežitky dávného rodového zřízení), dále Dregoviči a na severu Slověné, Poločané a patrně i Kriviči. Jména některých z těchto knížat se objevují ještě v 10. a 11., stol. zvláště v líčení bojů kyjevských vladařů s nepoddajnými kmeny. U většiny kmenových území uvádí letopisec jejich politická centra, u jiných, např. u Radimičů nebo u Vjatičů se však o existenci středisek nezmiňuje.

O společenském vývoji ani o politickém charakteru těchto kmenů se nic dalšího nedovídáme. Snad je příznačné, že jejich jména vyjadřují většinou ráz lokality, kterou obývali (Poljané — pole, Drevljané — les atd.). Rozhodně je však závažná ta skutečnost, že kmenová jména pozvolna ustupovala a byla nahrazována označením podle měst, takže Poljané se pak nazývali Kyjevané, Slověné Novgorodci apod. Tento fakt je pokládán za projev teritoriální organizace, počítající nikoli již s kmenovým územím, nýbrž s městskou oblastí, která zahrnovala nejednou několik odpojených částí různých kmenů. Hlavní vývojovou tendencí, kterou prozrazují skoupé prameny v tomto období genese ruského státu je vytváření politických celků, přesahujících svým rozsahem a významem dřívější kmenové útvary. Nejdále pokročil vývoj se vši pravděpodobností v jižní oblasti, ovládané Kyjevem, a v severním Novgorodsku. Arabský zeměpisec al-Džaiháni zná tyto země pod jmény Slavija a Kujaba a mluví o jejich „králích“. (Zmiňuje se ještě o třetí, zvané Artanija. Podle některých badatelů však není zcela jisto, zda byla součástí dávné Rusi.)

Krystalizačním jádrem těchto i jiných nově se vytvářejících oblastí byla města. Vznik městských center je jedním z nejdůležitějších jevů v době formování staroruského státu. Tento proces je nepochybně spjat s potřebami hospodářského vývoje sídelních aglomerací, které se počaly objevovat v tomto období ve východoslovanském zemědělském prostředí. Významný podíl na něm měla i sílící a vyhraňující se knížecí moc, pro kterou městské středisko představovalo opevněnou vojenskou základnu a zároveň svorník rodícího se administrativního aparátu. O těchto skutečnostech je z pramenů známo jen velmi málo. Zemědělství, které bylo od pradávna hospodářským základem východoslovanské společnosti, se mělo stát teprve později hlavním zdrojem obohacování knížete a vládnoucí třídy. Řemeslná výroba byla tehdy, jak konstatuje archeologie, ve stadiu počínající specializace a okruh jejího odbytu nepřesahoval ani později vzdálenost 10—15 km. Výrobky větších produkčních center, jako byl např. Kyjev, se vyvážely z velké části do ciziny. V domácím prostředí měly odbytiště téměř výhradně ve městech, zatím co na venkově se nacházejí velmi sporadicky, a ještě jen v bohatých hrobech. Zdá se, že oba procesy, vzestupná prosperita měst a růst knížecí moci, byly spojitými nádobami. Města

hospodářsky sílila a nabývala na významu pod ochranou knížat. Od 2. poloviny 9. stol. je zároveň z pramenů patrné, že jak kníže, tak i nejvyšší vrstvy městského obyvatelstva měli společný eminentní zájem na dálkovém obchodu, který procházel ruským územím.

Na úsvitu svých dějin byly ruské země zapojeny nejprve do zahraniční směny, jejímž východištěm byl Bagdád a jejíž cesty se sbíhaly v říši Chazarů. Tito turkotatarští kočovníci, kteří přitáhli někdy v první čtvrtině 7. stol. n. l. ze Střední Asie do Evropy, opanovali zprvu kraje mezi Kaspickým mořem, Kavkazem a Donem a okolo poloviny 7. věku ovládli území Velikého Bulharska v Azovské oblasti. Politickým centrem chazarské říše i živým překladištěm zboží bylo město Itil, ležící při ústí Volhy do Kaspického moře. Odtud vedly obchodní cesty na blízký východ, do Chórezmu, Persie a Bagdádu. Na opačnou stranu, z Itilu na sever, byla rušnou tepnou tohoto obchodu Volha. Po ní se plavili kupci přes říši obchodnězdatných volžských Bulharů, kteří ustoupili pod tlakem Chazarů z někdejšího Velikého Bulharska na sever, k soutoku Volhy a Kamy, kde leželo jejich hlavní středisko, město Bolgar. Odtud pokračovala říční cesta územím finských a slovanských kmenů až do Baltického moře, na ostrov Gotland a do Skandinávie. V 8. stol. šířili Chazaři své panství dále na západ, do oblastí, osídlených staroruskými kmeny. Tak se dostali do mocenské sféry chazarského kaganátu Poljané, Severjané, Radimiči a Vjatiči. Pouto této závislosti bylo poměrně volné a spočívalo nejspíše jen v povinnosti odvádět Chazarům naturální daň. Chazarská svrchovanost nebránila zjevně Kyjevu v hospodářském a politickém růstu a v druhé polovině 9. stol. již patrně ochabovala. Zdá se, že letopisec obrazně naznačuje postupné sílení Kyjeva legendárním vyprávěním, podle kterého Poljané poslali Chazarům jako daň „od dymníku (tj. z domu — B. Z.) meč“. Srovnávající tyto dvojbřité zbraně s chazarskou šavlí, ostrou pouze po jedné straně, prorokovali prý chazarští starci, že tito poplatníci budou jednou sami brát daň od Chazarů i od jiných zemí. — Úsilí Kyjevanů o setřesení chazarské nadvlády bylo s velkou pravděpodobností jedním z urychlujících impulsů při vzniku kyjevského státu.

V 9. stol., které bylo dobou veliké expanse skandinávských Normanů, směřujících však převážně proti západní Evropě, dala se část tohoto živlu strhnout výnosným mezinárodním obchodem i k východu. Normani, na Rusi nazývaní Varjagové, byli zprvu prostředníky dálkového obchodu. Na těchto svých dalekých výpravách se plavili po Volze — většinou ve službách Chazarů — dále do Kaspického moře a odtud se dostávali až do Bagdádu.

V této roli zprostředkovatelů plnili někdy i diplomatické posláni, jež jim bývalo svěřováno pro jejich znalost cizích zemí. Svědčí o tom zpráva západních Bertinských análů, podle které přišli r. 839 na dvůr Ludvíka Němce spolu s byzantským poselstvem lidé, kteří oznámili, že „oni i jejich kmen se nazývají Rhos“. Na dotaz císaře objasnili, že jsou rodem Švédové. Přibyli prý do Byzance, aby tam na rozkaz

svého panovníka chakana navázali mírové vztahy. Ponechme stranou další podrobnosti i otázku, zda vladařem, v jehož službách jednali s byzantskou vládou, byl chazarský chakan, či zda jím byl kníže kyjevský, označovaný roněž někdy titulem chakan (podle některých badatelů se totiž kyjevská země nazývala Rus-Rhos již před příchodem Varjagů) nebo zda to snad byl dokonce novgorodský Rjurik. Tyto rozdíly v názorech historiků ilustrují skutečnost, jak různě lze interpretovat kusé, nejasné zprávy pramenů pro 9. stol. Uvedená zpráva je však jednoznačným svědectvím toho, že se Varjagové, projíždějící východní Evropou, dostávali jako prostředníci směny případně i diplomatických jednání do Cařihradu již před polovinou 9. věku. V této době se totiž tržiště dálkového obchodu přesouvalo z Bagdádu do hlavního města byzantského imperia a tím počínala nabývat velikého významu dněperská magistrála, cesta „iz Varjag v Greki“, která sehrála zásadní úlohu ve vztazích ruských zemí s Varjagy i s Byzancí.

Je přirozené, že Varjagové žili v poměrně těsném kontaktu se Slovy, sídlícími v oblasti Ilmeňského jezera i s finskými kmeny, s jejichž územím jejich severská vlast sousedila. Ze skandinávských pramenů je dobře patrné, že do východní Evropy přicházeli za obchodem i za kořistí. Svědčí o tom např. líčení normanské výpravy na pobřeží Bílého moře, které dochovala sága o Thorvaldovi Psu. Její účastníci, dospěvše k ústí severní Dviny, vyměňovali prý ve dne s místním obyvatelstvem sukna za kožšiny a v noci nato vyloupili tamní svatyni. Tak tito kupci a bojovníci v jedné osobě směšovali nejednou obchod s loupeží a na svých výpravách uplatňovali leckdy i dobytelské ambice.

V krajích severoruských a finských kmenů si varjažští kupci zřizovali pro potřeby svých vzdálených plaveb za obchodem opěrné body, z nichž nejdůležitější byla zprvu Stará Ladoga. Podle okolností jich pak užívali jako výpadových základů k vymáhání daně na okolním obyvatelstvu a posléze i k výbojům.

Tuto situaci ruských zemí na úsvitu státního vývoje líčí letopisec takto: „Léta 6367*/ (r. 859) brali daň Varjazi, přicházejíce ze zámoří, na Čudech, i na Slovanéch, i na Meranech, i na Vesích, i na Krivičích; a Chazaři brali (daň) na Poljanech i na Severjanech, i na Vjatičích, brali po popelici a veveřici od dymníku.“ Z této zprávy je ovšem patrné, že zdaněna byla pouze okrajová část rozsáhlého východoslovanského území, která se dostala do zájmové sféry Chazarů a Normanů - Varjagů. Jak na jihu, tak i na severu do ní spadaly shodou okolností nepokročilejší oblasti, obě státotvorná jádra — Kyjevsko a Novgorodsko. Podnikavému náčelníku varjažské družiny se někdy podařilo ovládnout poplatnou zemi trvaleji a stát se v ní knížetem. Tyto vztahy Varjagů se Slovy a Fíny měly asi zprvu dosti proměnlivý

*/ V ruském letopise jsou letopočty vyčísleny podle byzantské světové éry tj. léta se počítají od vzniku světa, datovaného dnem 1. září 5058. Toto číslo je proto třeba od Nestorových letopočtů odečíst, abychom dostali příslušný rok naší éry.

charakter. V tom smyslu je možno vykládat letopiscův záznam o proslulém „povolání“ knížete Rjurika, jež bylo dlouho považováno za počáteční fakt ve vývoji staroruského státu. K jednoznačnému závěru, že severští Normani byli jeho zakladateli, dospěli kdysi historikové na podkladě doslovného zjednodušeného výkladu letopisného podání, jehož cílem byla ve skutečnosti oslava rjurikovské dynastie, nikoli vyličení historické reality.

Letopisec vypravuje, že r. 862 slovanské a finské kmeny odmítly platit Varjagům daň, vyhnali je za moře a počaly si vládnout samy. Avšak „nebylo u nich práva“ a proto byli záhy zmitáni domácími rozepřemi. I rozhodli se povolati si knížete, který by jim vládnul a soudil je po zákonu. Obrátili se s touto prosbou za moře k Varjagům-Rusům, od nichž přišli tři bratři „s rody svými“. Nejstarší Rjurik se usadil v Novgorodě a mladší sourozenci, Sineus v Běloozere, a Truvor v Izborsku, mu byli podřízeni. A od těchto Varjagů podle letopisného podání „dostala jméno země Ruská“.

Tak byla vlastně v textu letopisu prvně zformulována normanská teorie. Jádro sporu, vedeného od 17. stol. o výklad tohoto Nestorova svědectví mezi normanisty a antinormanisty, spočívalo v otázce, zda první ruský stát vděčil za svůj vznik státotvorným schopnostem severských Normanů či zda povstal jako výsledek vývoje domácího slovanského prostředí. V průběhu této bouřlivé diskuse se historikové obou táborů dopouštěli chyb. Normanisté přehlíželi rozpory ve zprávách pramenů, jejichž údaje přijímali z hlediska moderní pramenné kritiky příliš doslovně a jednoznačně. Antinormanisté přes některé cenné postřehy postupovali namnoze rovněž nekriticky, zvláště v otázkách linguistických, např. v úporném hledání slovanského základu dávných kmenových a zeměpisných názvů aj.

V posledních desetiletích přispěla zejména sovětská historie a archeologie k vyjasnění řady problémů, spjatých s genésí staroruského státu, který se ve světle jejích výsledků jeví jako organický výtvar východoslovanské společnosti. Sovětští badatelé přikládají zásadní význam vnitřnímu hospodářsko-sociálnímu vývoji, ve kterém byl slovanský živel jednoznačně dominujícím elementem.

Nestorovo líčení počátku rjurikovské dynastie na Rusi je ovšem zcela legendární, jak je patrné již z toho, že oplývá středověkými topoi, hotovými literárními schématy, která byla součástí obecného kulturního vlastnictví své doby a byla často doslovně přejímána ze starších předloh. Patří k nim např. projev poselstva, žádajícího od Varjagů knížete, stejně jako známá trojice bratří, kteří přišli vládnout zemi. Vyprávění zároveň obrazně traduje středověký názor, podle kterého byla knížecí vláda dobrodiním pro poddané, uskutečňující řád a dávající průchod právu, názor, který byl jedním z nosných pilířů státní ideologie Nestorovy doby. Pokud lze přesto hledat v líčení těchto událostí prvky historické skutečnosti, zdá se, že na severu vztahy Varjagů se Slovy a Fíny nepostrádaly rozporů, vyostřovaných nejednou k bojovým střetnutím. Docházelo k nim nejen před „povoláním“ varjažských knížat,

ale patrně i později. Tak podle Nikonovského letopisu prý vypuklo za vlády Rjurikovy v Novgorodě povstání, které trvalo poměrně dlouho.

Na jihu se o rozporech domácího kyjevského prostředí s Varjagy letopisec ani slovem nezmiňuje. Podobně jako Rjurik v Novgorodě, stali se také v Kyjevě knížaty varjažští kupci Askold a Dir, podle letopisu snad muži z družiny Rjurikovy. Vypravili se ze severu po velké vodní magistrále za obchodem do Cařihradu a na cestě navázali kontakt s Kyjevany. Pomohli jim svrhnout chazarskou nadvládu, což je vyneslo do čela země. Jejich předním zájmem zůstal i nadále výnosný dálkový obchod. Svědčí o tom skutečnost, že r. 860 se vypravili se značnou vojenskou silou proti Cařihradu, pravděpodobně s cílem přinutit byzantskou vládu k obnovení obchodní smlouvy, kterou Byzantinci porušili. Tento velkorysý vojenský podnik je nejvýznamnějším zahraničně politickým faktem v historii jižního kyjevského knížectví, které se mělo záhy stát krystalizačním jádrem veliké východoslovanské říše.

Tento nový vývoj je spojen s činností knížete Olega, zprvu nástupce Rjurika v Novgorodě a poručníka jeho nedospělého syna Igora. Oleg se dal po Rjurikově smrti na cestu výbojů. Nejprve ovládl Smolensk a Ljubeč a r. 882 přitáhl ke Kyjevu. Vydávaje sebe a svou družinu za vargažského kupce, zbavil se úkladnou vraždou dosavadních kyjevských knížat Askolda a Dira a sám se zmocnil vlády. Oleg pochopil význam Kyjeva, který byl pro svou jedinečnou polohu za tehdejších historických podmínek ideálním hospodářským a politickým střediskem nejen v rámci kyjevské oblasti, ale i vzhledem k celému území východních Slovanů, a učinil jej politickým centrem nové říše. Spojením Kyjevka a Novgorodska v jeden politický celek vznikl první ruský stát, který postupně sjednotil všechny východní Slovany a podřídil své vládě i řadu kmenů neslovanských. Tento proces trval bezmála sto let. Byl dovršen teprve za vlády knížete Svjatoslava (957—972) podrobením Vjatičů, patrně posledního až dotud nezávislého Východoslovanského kmene.

Neméně dlouhodobou záležitostí bylo utváření jednotného státního aparátu a jeho prosazování na jednotlivých územích rozsáhlé říše. Za Olega a jeho prvních nástupců byly ještě politické poměry v ruských zemích značně mnohotvárné a složité. V některých částech státu vládla ještě domácí knížata slovanská, někde i knížata varjažská, uznávající svrchovanost kyjevských panovníků. Teprve velikému knížeti Vladimírovi (980—1015) se podařilo nahradit všechna místní knížata svými syny a členy své družiny a zpečetit tak jednotu Rusi dotvořením mocenského a administrativního aparátu.

Úspěšný, neúchylný vývoj staroruské státnosti je zároveň výrazným svědectvím dozrávání dávného východoslovanského prostředí v třídní společnost, ve které se postupně vyhraňovaly a šířily feudální výrobní vztahy. Skoupé prameny nám nedovolují sledovat tento proces a jeho specifickou podobu v počátečních vývojových stadiích. Ve zprávách, líčících ruskou historii v 10. stol., zejména v obchodních smlouvách s Řeky, je zřetelně dosvědčena poměrně již diferencovaná vládnoucí třída,

jejíž jednotlivé vrstvy se od sebe vzájemně liší co do majetku i společenského postavení. Veliký kníže, jasná knížata, bojaři i hosté-kupci vládnou jměním, kterým mají právo disponovat a odkazovat je závěťmi. Jestliže v 11. stol. je na stránkách Ruské Pravdy, nejstaršího ruského zákoníka, jednoznačně patrné, že velké pozemkové vlastnictví bylo tehdy samozřejmou skutečností, není pochyby o tom, že jeho vývoj, stejně jako krystalizování feudálních vztahů, které byly již tehdy základem kyjevské společnosti, je třeba hledat v době předechozí, v době, do níž spadá sjednocování východoslovanských kmenů a vývoj staroruského státu.

ZAŘAZENÍ RUSI DO KULTURNÍ A POLITICKÉ SFÉRY BYZANTSKÉHO IMPÉRIA 3

Jak již bylo řečeno, od 9. stol. se východoslovanské země dostávají do světla pramenů byzantských, arabských i západních. To svědčí nesporně o jejich kontaktu se všemi třemi politickými a kulturními sférami, jejichž utváření a vyhraňování je jedním z nejvýraznějších jevů v historii Evropy a přední Asie od 7. stol. n. l. Tyto styky se uskutečňovaly nejprve po cestách dálkového obchodu a jejich prostředníky byli zpočátku Chazaři, kteří ovládali důležité obchodní cesty. Díky živým vztahům s cizími zeměmi a kulturami i stálé přítomnosti cizinců, vyvinulo se v jejich říši pokojné soužití různých etnických elementů a vzájemná tolerance tří světových náboženství, židovského, které se stalo r. 865 jejich státním vyznáním, islámu, šířícího se z bagdádského chalífátu a přijatého volžskými Bulhary, a posléze křesťanství, jež mělo patrně vztahy s Byzancí. Tomu se zdá nasvědčovat i posláni Konstantina filosofa, pozdějšího věrozvěsta Veliké Moravy, u dvora chazarského kagana, které nejspíše souviselo s útokem Rusů na Cařihrad r. 860. Charazská říše byla spojenečkou byzantského impéria od dob císaře Herakleia (610—641) a vzájemné přátelské vztahy jejich panovníků, kaganů, s cařihradským dvorem byly nejednou utvrzovány i sňatkovou politikou. Dávné Rusi, stržené částí svého území do mocenské sféry chazarského kaganátu a zapojené do proudu dálkového obchodu, dotýkaly se tak chazarským prostřednictvím vzdálené zášlehy rozmanitých kulturních prostředí. Když se však k polovině 9. stol. stala důležitou tepnou mezinárodního obchodu velká říční cesta „iz Varjag v Greki“ (z Varjažska do Řecka), spojující Cařihrad s ruskými městy a se Skandinávií, vedly rušné obchodní styky vzápětí k vývoji

bezprostředních politických vztahů mezi mladou kyjevskou říší a Byzancí i k pronikání křesťanství a mnohostrannému působení skyté byzantské kultury.

V 9. stol. se Byzance přiblížila ruským zemím i v severním Černomoří. Její opěrné body v této oblasti byly vystaveny bezprostřednímu nebezpečí, neboť v přilehlém stepním prostoru se objevili noví kočovníci, Pečeněhové, kteří vytlačili Maďary, spojence Chazarů, z donského prostoru na východ. Byzantská vláda upevnila proto v době císaře Theofila (829—842) své državy na severním břehu Černého moře tím, že je spojila v thema, novou administrativně vojenskou jednotku, podřízenou stratégovi, s centrem v Chersonu. Tím byla posílena obranyschopnost těchto krajů i jejich sepětí s impériem. Nápor Pečeněhů ohrožoval na prvním místě říši chazarskou, kterou rovněž přiměl k obranným opatřením. Byzantští stavitelé, povolání chazarským kaganem, zbudovali v téže době pevnost v chazarském Sarkelu při ústí Donu, známou v ruských pramenech pod názvem Bílá Věž, s celým systémem opevnění, jež měla chránit nejuživnější oblast chazarského území.

Všechny tyto události se dotýkaly také ruských zemí, které se dostaly do kontaktu s říší byzantskou se vši pravděpodobností již před polovinou 9. stol. Osou jejich styků byl dálkový obchod, založený patrně od počátku na smluvní dohodě. Čas od času docházelo, jak se zdá, k porušování stanovených pravidel vzájemného styku, což vedlo mezi oběma stranami ke konfliktům. První z nich vyvrcholil zmíněnou již vojenskou výpravou proti Cařihradu r. 860, k níž zavdalo podnět podle svědectví patriarchy Fotia zavraždění Rusů, nepochybně ruských kupců. Kyjevské vojenské síly napadly město za nepřítomnosti císaře, bojujícího právě v Malé Asii proti Arabům. Zpustošily jeho okolí a vyvolaly u obležených tak veliké obavy, že prameny připisují záchranu zázračnému zásahu Panny Marie, která prý přivedla zkázu ruských lodí rozpoutáním mořské bouře. Po vítězném odražení útoku zahájila Byzance novou etapu svých vztahů vůči mladé Kyjevské říši, která se tímto svým vystoupením prvně projevila jako důležitý činitel východoevropské politiky. Cařihradská vláda a patriarchát využily k uplatnění svého politického vlivu nejúčinnějšího prostředku, který měly tehdy k dispozici: vyslaly na Rus první křesťanskou misi. Počáteční úspěchy, kterých byzantští věrozvěsti svým působením dosáhli, připravovaly již tehdy půdu k těsnějšímu přimknutí ruských zemí k Byzanci, která podmaňovala v těchto letech své církvi a své vyspělé vzdělanosti země balkánských Slovanů, zvláště Bulharů, a Velikou Moravou pronikla vítězně až do srdce Evropy.

Tyto první politické, církevní a kulturní vztahy Rusí s Byzancí byly však záhy přervány novým vývojem událostí. Když Oleg dobyl Kyjeva a učinil z něho centrum jednotné ruské říše, svědectví o byzantsko-ruských stycích se na čas ztrácejí. Není však sporu o tom, že obchod s Byzancí zůstal i nadále předním zdrojem obohacování knížete i vládnoucích kruhů ruského státu. Jestliže je možno věřit letopisné zprávě, jinými prameny nepotvrzené, podnikl i Oleg veliké tažení proti Byzanci po souši i po moři s početnými vojenskými silami východoslovanských

kmenů, které podrobil své moci. Získal prý od ohroženého Cařihradu značné výkupné a výhodné podmínky obchodních styků, které jsou fixovány v byzantsko-ruské smlouvě z r. 911, uvedené v plném znění letopisem. Obdobná smlouva byla uzavřena i velikým knížetem Igorem, nástupcem Olegovým, který zorganizoval proti Byzanci dokonce dvě vojenské výpravy. První, zahájená pleněním maloasijského i evropského břehu Bosporu, skončila posléze zkázou velké části ruských lodí, které byzantské námořní síly zničily „řeckým ohněm“. Když Igor podruhé táhl proti Cařihradu, odvrátila byzantská vláda nebezpečný konflikt tím, že k němu poslala poselství s dary a příslibem tributu a sjednala s ním mír, který byl stvrzen novou obchodní a politickou smlouvou. V těchto dokumentech byly podrobně stanoveny podmínky vzájemných vztahů, zejména obchodu Rusí v Cařihradě, dále právní postup při obchodních sporech a dohoda o vzájemné vojenské pomoci obou zemí, jíž Byzance především zajišťovala bezpečnost své chersonské državy na severním břehu Černého moře před samotnými Rusy i před nájezdy volžských Bulharů. Smlouvy, sjednávané posly a kupci, zastupujícími velikého knížete Kyjevského, členy jeho rodiny, knížata, která mu podléhala, a přední muže země, byly podle slov letopiscových „upevněny slovy i písmem i přísahou.“

V jejich obsahu stejně jako v poutavém popisu plavby ruských kupců do Cařihradu ve spise byzantského císaře Konstantina Porfyrogennéta *De administrando imperio* (O spravování říše), se nám dochoval živý obraz obchodu Rusí s Byzancí.

Obchodní plavby ruských kupců byly podniky neméně nebezpečné nežli válečná tažení. Lodi, vysílané členy panovnického rodu i jinými předními osobnostmi pluly proto pohromadě. Shromažďovaly se v Kyjevě, kam přijížděli kupci z Novgorodu, Smolenska i jiných měst a knížecích sídel (např. i z Vyšgorodu, hradu kněžny Olgy). Nejvíce lodí bylo přirozeně vypravováno ze samotného Kyjeva. Byly to vesměs čluny, vydlabané z jednoho kmene, které vyrábělo v zimních měsících slovanské obyvatelstvo severnějších krajů, zvláště Kriviči v Ilmeňské oblasti. Na jaře je dopravovali po rozvodněných řekách do Kyjeva, kde je prodávali kupcům. Ti je pak opatřili stěžni a vesly ze starších člunů. Takto vypravené a zbožím naložené lodi se v červnu vydávaly společně na cestu, která byla nejnebezpečnější v místech dněperských prahů, vytvořených příčnými pruhy balvanů, vyčnívajících nad hladinu. Jen některé z nich bylo možno proplout. V době Konstantina Porfyrogennéta, který nám dochoval jejich normanské i slovanské názvy, jich bylo sedm. U neprůstupných prahů museli kupci přetáhnout lodi s nákladem zboží po břehu nebo je přenést na ramenou a hnát současně před sebou otroky, které vezli na cařihradský trh. V těchto místech na ně zpravidla číhali Pečeněhové, před kterými bylo nutno ubránit náklad i lidi. Pečeněhové pak pronásledovali obchodní lodi až k chersonské oblasti. Teprve plavba po Černém moři byla bezpečná.

V Cařihradě byli ruští kupci ubytováni podle smlouvy před hradbami, v předměstí sv. Mamanta. Do města jim bylo dovoleno vcházet pouze béze zbraní, při

čemž jednou branou smělo projít najednou jen 50 mužů pod dozorem vojenské stráže. Cařihrad se tak bránil loupežným přepadům ozbrojených skupin, které by pod záminkou obchodu mohly proniknout do města. Ruským kupcům, pobývajícím tam zpravidla 6 měsíců, byla zaručena bezplatná strava a lázeň. Poslové, zastupující knížata a jiné přední osobnosti, dostávali z císařské pokladny poselské platy, hosté (ruští kupci) měsíčně. Tyto požitky jim byly přidělovány podle stanoveného pořadí měst, v němž první místa zaujímaly Kyjev, Černigov a Perejaslav, tedy střediska centrální oblasti Kyjevské Rusi. Také na zpáteční cestu byli zásobeni potravinami, stěžni, kotvami, lany a vším, čeho potřebovali k plavbě. Podle smlouvy, uzavřené za Igora, mohl posílat veliký kníže do Cařihradu jakékoli množství lodí, byl však povinen oznámit byzantským úřadům jejich počet zvláštním listem. V dřívější době se poslové vykazovali zlatou pečetí a hosté stříbrnou. Obchod byl směnný, Rusové prodávali med, vosk, kožišiny a otroky a výměnou přiváželi domů přepychové předměty, drahocenné látky, šperky apod.

Avšak Byzance užívala i jiných prostředků, nikoli na posledním místě šíření křesťanství, aby připoutala mohutnou východní říši ke své mocenské sféře. Letopisec vrhá něco světla i na tyto stránky vzájemných vztahů, když vypravuje o propuštění ruských poselů císařem Lvem Moudrým po uzavření byzantsko-ruské obchodní smlouvy za časů Olegových: „Císař pak Leon, poctiv posly ruské dary, zlatem, povlakami, i potřebami na cestu, nařídil k nim muže své, aby jim ukázali chrámovou krasotu, a paláce zlaté, i mnohá bohatství, ježto se v nich nalézala... i umučení Páně, korunu a hřeby i plášť purpurový, i ostatky svatých, učice je víře své...“ Po půl století od první křesťanské misie, vyslané patriarchou Fotiem, se v tomto úryvku znovu objevuje náznak pronikání východního křesťanství na Rus za vlády Olegovy. O tři desetiletí později je z textu byzantsko-ruské smlouvy, uzavřené za velikého knížete Igora, patrné, že mezi jeho posly a hosty, obstarávajícími obchodní styk s Cařihradem, byli již křesťané. Když po sjednání, odpřísáhnutí a sepsání tohoto dokumentu bylo s Rusy vysláno byzantské poselstvo, aby bylo přítomno obdobné přísaze v Kyjevě, skládal ji Igor a část předních osobností podle svého pohanského obyčeje, zatímco křesťanští Rusové tak učinili v chrámu sv. Eliáše, který existoval tedy již v té době v Kyjevě a který, jak je psáno v letopise, byl „chrámem sborovým“.*

O rostoucím sepětí Rusi s politickou a kulturní sférou byzantského impéria svědčí návštěva kněžny Olgy, vládnoucí po smrti Igorově za nedospělého syna Svjatoslava, na císařském dvoře cařihradském, kde byla se svým početným průvodem velmi slavnostně přijata. Olga, nadaná podle svědectví letopiscova státnickým talentem i diplomatickou obratností, jednala s byzantským císařem, obnovila patrně s Byzancí smlouvu, uzavřenou za života jejího chotě Igora, a přijala v Cařihradě

*/Nestorův letopis ruský, Pověst dávných let, Praha 1954, str. 44.

z rukou patriarchových křest, při kterém jí byl kmotrem prý sám císař Konstantin Porfyrogennétos.

Za vlády Olžina syna Svjatoslava byla Kyjevská Rus již silným sjednoceným státem, který počal hrát důležitou aktivní úlohu nejen na východě, kde tento kníže vyvrátil říši chazarskou, ale i v politice na Balkáně. Svjatoslav, povolán císařem Nikeforem Fokou na pomoc Byzancí v jejím boji s Bulharskem, zmocnil se energickým útokem mnoha bulharských měst a pomýšlel na to, přenést centrum své říše do Malé Pereslavi na dolním Dunaji, kam se sbíhaly obchodní cesty nejen z Byzance a z Rusi, ale i ze střední Evropy, z Čech a Uher. Z tohoto tažení se Svjatoslav narychlo vracel domů, aby odrazil útok Pečeněhů, podnícený Byzancí, která se obávala jeho vítězného postupu na Balkáně. Druhá Svjatoslavova výprava do Bulharska přivedla jeho vojska až do Thrákie, kde se kníže zmocnil skvěle opevněného města Plovdivu. Obrátila se však posléze v konflikt s Byzancí a v porážku Svjatoslavových vojsk.

Podobně jako Svjatoslav byl i jeho syn veliký kníže Vladimír vtažen do politiky byzantského impéria. Také jeho požádal byzantský císař Basileios o vojenskou pomoc proti vnitřnímu nepříteli, svému protivníku Bardovi Fokovi, který rozničil povstání v Malé Asii a dal se provolat císařem. Ruské vojenské síly přinesly Basileiovi vskutku v poslední chvíli záchranu.

Vladimír žádal za odměnu ruku císařovy sestry Anny a slíbil zároveň, že přijme křest a učiní novou víru ve své říši státním náboženstvím. Zatím co až dosud byzantské nevěsty evropských panovníků (např. manželka bulharského cara Petra nebo Theofáné, choť Otty II.) nebyly „v purpuru zrozené“ (tj. narozené v purpurové komnatě císařského paláce), Annou se mělo dostat velikému knížeti ruskému sku-



Setkání Svjatoslava s Janem Cimiskem (miniatura rukopisu Jana Syplitza).

tečné legitimní byzantské princezny. Protože se však byzantští císaři považovali v duchu římské tradice a byzantského pojetí za pány světa, nemohl se Basileios smířit s představou, že by se tak veliké cti dostalo panovníkovi tehdy ještě pohanské Rusi. Po vyvážnutí z nebezpečí váhal proto dát k sňatku souhlas. Vladimír si však Anninu ruku vydobyl mocí, obsadiv v létě r. 989 po těžkém obléhání Chersones, mocně opevněné centrum byzantského panství na severním břehu Černého moře. Příbuzenské spojení velikého knížete kyjevského s pyšným dvorem cařihradským je výmluvným důkazem významného postavení, kterého si vydobyla Kyjevská Rus mezi tehdejšími evropskými státy. Přijetí křesťanství z Cařihradu zpečetilo pak příslušnost Kyjevské Rusi do kulturní a politické sféry byzantského impéria.

Christianizace raného ruského státu úzce souvisela s jeho společenským a politickým vývojem, kterému v procesu sjednocování a upevňování státní moci chyběl až dosud účinný ideologický tmel. Můžeme-li věřit svědectví letopisu, počítával Vladimír tento nedostatek a uvažoval zprvu o tom, vytvořit jednotnou náboženskou ideologii na podkladě pohanství. Hodlal prý k tomu cíli sjednotit všechna božstva slovanských i neslovanských kmenů své říše v jediný pantheon a zbudoval proto blíže knížecího dvora v Kyjevě božišť, v němž umístil modly všech hlavních bohů svých zemí. Avšak pohanství, které vyrostlo z pradáných, zcela odlišných společenských poměrů, nebylo s to splnit poslání, které od něho Vladimír očekával. Ideovým pojátkem jeho říše se proto stalo křesťanství, náboženství přijaté již tehdy celou ostatní Evropou a zakotvené v složitých vztazích třídní společnosti. Mladý ruský stát v něm našel pevnou oporu, neboť významně posílilo moc knížete i konsolidující se vládnoucí třídy. Kyjevský křesťanský panovník přestal být pouhým vojenským náčelníkem, kterého bylo možno kdykoliv svrhnout. Jeho moc byla nyní z boží milosti a stavět se proti ní znamenalo proviňovat se proti autoritě boží. Nové náboženství bylo zároveň účinným nástrojem působení na široké masy lidu a napomáhalo k jeho úplnějšímu podrobení knížecí vládě i nejvyšším vrstvám společnosti.

Přijetím křesťanství se Rus organicky začlenila do vývojového kontextu tehdejší východní a severní Evropy. Zatímco na Balkáně a ve středoevropských zemích se křesťanství všeobecně rozšířilo již v 9. stol., bezprostřední sousedi kyjevského státu se k němu přiklonili teprve v 2. pol. 10. věku. Některé baltskoslovanské kmeny byly christianizovány v l. 942—968. V Polsku, kam pronikala nová víra již od dob cyrilo-metodějských, se stalo křesťanství státním náboženstvím r. 966 a v 70. letech 10. stol. přijalo novou víru Dánsko a Norsko. Význam kyjevské říše v křesťanském světě byl utvrzen samostatnou církevní organizací v čele s metropolitou, který sídlil v Kyjevě.

Církevní spojení s Byzancí vytvořilo optimální podmínky pro vývoj ruské kultury, neboť cařihradská církevní politika na rozdíl od římské nebránila národním církvím v jejich osobitém životě. Rusové mohli si proto osvojit nové náboženství s bohoslužebnou řečí slovanskou a připojit se „k velikým národům, které slaví Boha

svým jazykem“. Ruská kultura byla tak obohacena slovanským písmem a slovanskou překladovou i původní literaturou, která vzešla v 9. stol. z půdy velkomoravské, pokračovala ve svém vývoji v Čechách a v Chorvatsku a koncem 9. a v 10. stol. rozkvetla dílem významných literárních škol bulharských v Ochridu a v Preslavi. Na těchto základech se pak rozvíjelo svérázné písemnictví kyjevské epochy.

Křesťanství vytvořilo i předpoklady pro velkolepý rozvoj samostatné ruské výtvarné kultury. Přirozeně, že prvními učiteli Rusů byli umělci přicházející z Byzance. Avšak, jak ukázalo bádání posledních let, hned na nejstarších památkách je patrné, že tu stáli vedle byzantských mistrů i ruští žáci, vnášející do těchto děl stále více ruské svébytnosti. A nadto již v období Kyjevské Rusi se objevuje jev, který se v dějinách ruského výtvarného umění tolikrát opakoval, že totiž cizí umělci se přizpůsobují duchu domácího prostředí.

Také pro Byzanc bylo zapojení největší slovanské říše do sféry jejího politického a kulturního vlivu velikým ziskem. Cařihradskému patriarchátu, který vysílal na Rus své řecké metropolity, se tak neobyčejně rozšířilo pole jeho vlády a působnosti. Tato skutečnost povznesla autoritu impéria v očích celé tehdejší Evropy. Vzájemné zblížení bylo tedy cenným přínosem pro obě země. Značná vzdálenost Kyjeva od Byzance vylučovala zároveň politický tlak a soustavnější zasahování impéria do vnitřních záležitostí kyjevské říše, která si díky této okolnosti při živých svazcích církevních a kulturních zachovala v oblasti politiky naprostou nezávislost.

KYJEV

MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM

4

Položení základů

k mezinárodnímu postavení
a tradicím kulturního života

Sepětí s byzantskou kulturní a politickou sférou zdaleka zastínilo svou intenzitou a rozsahem význam styků Rusi se západní Evropou a s islámským světem. Již z předcházejícího výkladu je patrné, že prvním prostředníkem mezi ruskými a cizími, zvláště vzdálenějšími zeměmi byl zahraniční obchod, který připravoval

cestu vztahům politickým a kulturním. Kyjevská Rus měla dávné obchodní spojení nejen s Orientem a s Byzancí, ale i s říší franskou. Svědčí o tom zařazení Rusů v soupisu kmenů geografa Bavorského z 9. stol. a celní řád Raffelstettenský z r. 903, v němž jsou stanoveny poplatky pro ruské kupce, přijíždějící se zbožím přes Čechy do oblasti středního Dunaje. Neméně významným dokladem je skutečnost, že v Řezně existovala korporace kupců, kteří obchodovali s Rusí a jimž se proto dostalo názvu „rusari“. Ibrahim ibn Jakub dochoval zprávu o obchodních stycích Kyjeva s Krakovem, odkud vedla obchodní cesta do Německa přes Prahu. O zboží, přicházející z Čech a Uher, projevoval, jak známo, zájem kníže Svjatoslav, když za svého pobytu v Bulharsku uvažoval o tom, jaké výhody by mělo přemístění centra ruské říše na dolní Dunaj.

Dalším živým poutem vzájemných vztahů v době christianizace bylo šíření nové víry, kterého se křesťanské státy ochotně ujímaly, svěřující zpravidla kněžím, vysílaným s tímto úkolem do cizích zemí, i posláni politické. Ohlasem této skutečnosti je letopisné vyprávění o tom, jak se kyjevského knížete Vladimíra snažili získat pro své náboženství volžští Bulhaři, Němci, Chazaři a Řekové. Ostatně s Byzancí i s Němci jsou spjaty dřívější ještě ne plně úspěšné pokusy o pokřesťení Rusi. O misii, vyslané po r. 860 patriarchou Fotiem, jsme se již zmínili. Je dále známo, že kněžna Olga se obrátila s žádostí o misionáře na Otu I. Německá misie v čele s magdeburským arcibiskupem Adalbertem, příznivcem českého biskupa Vojtěcha, skutečně přibyla na Rus, avšak vrátila se, aniž dosáhla očekávaného úspěchu. (Vzpomeňme tu na podrobnost, pro české dějiny zajímavou, že na zpáteční cestě navštívil Adalbert slavníkovský dvůr na Libici.) Za Vladimíra pobýval dále na Rusi s misijním posláním arcibiskup Bruno Querfurtský, který se pokusil šířit křesťanství i mezi Pečeněhy. Je známo, že došlo i k výměně poselstev mezi dvorem Vladimírovým a papežskou kurií. Protože písemné prameny se nezmiňují o charakteru církevní správy na Rusi v době od Vladimírova křtu do r. 1037, kdy byl ustanoven cařihradským patriarchátem za kyjevského metropolitu Řek Theotemptos, vyslovili dokonce někteří historikové předpoklad, že první ruský arcibiskup a jemu podřízení biskupové byli ordinováni papežskými legáty. Jiní soudili, že ruská církev v té době podléhala kanonicky arcibiskupství ochridskému v Samuelově Bulharsku. Je prokázáno, že tyto závěry byly mylné a že počátky ruské církevní správy jsou spjaty s Byzancí. Nicméně živý kontakt Kyjevské Rusi s církevními středisky v Bulharsku i na západě je nesporný. Protože vzdělanost byla ve středověku takřka výhradně monopolem církve, přinášely tyto vztahy množství cenných impulsů i kulturnímu životu Kyjevské Rusi. Střetání podnětů, přicházejících z Byzance i ze západu, bylo živnou půdou pro rozvoj bohaté, osobitě ruské kultury kyjevského státu, kterému dodával váhy v očích celé Evropy jeho mocenský vzestup.

Zvláště veliké úctě se těšili Vladimír a jeho syn Jaroslav Moudrý, kteří nejednou aktivně zasahovali do zahraniční politiky jiných států. K historii těchto vztahů se

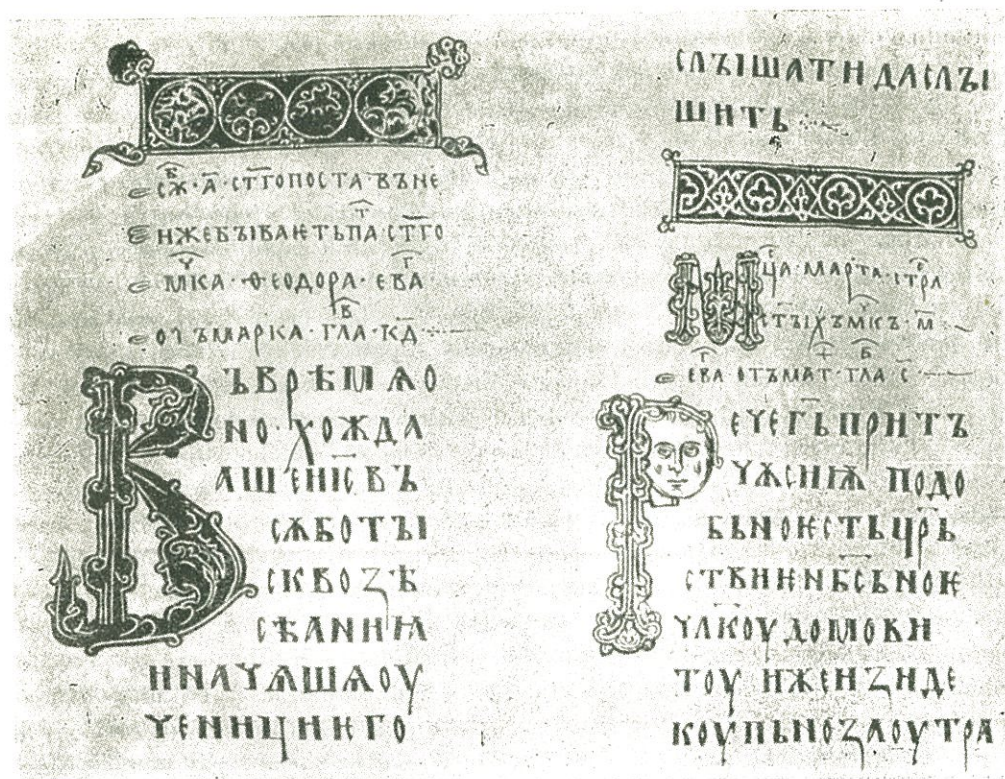
sousedním Polskem, s Čechami, Uhrami i s říší německou jsou známy ze zpráv letopisu i ze západních pramenů některé údaje o spojení, výměně poselství, ale i o válečných výpravách. Zasáhly však výrazně pouze do historie sousedního Polska. Čas od času byly vedeny boje zejména o ovládnutí červeňských měst a zvláště nebezpečně vystupovalo Polsko proti Kyjevské Rusi za těžkých sporů mezi Vladimírovým synem Svjatopolkem, který byl zetěm poského krále, a jeho bratřími.

Politické styky se vzdálenějšími středoevropskými a západoevropskými státy měly zpravidla spíše náhodný charakter. Jednou z jejich složek, svědčící o významném mezinárodním postavení kyjevské říše, byly v té době časté dynastické sňatky, které spojovaly rjurikovský rod s řadou evropských panovnických dvorů. Tak mluví letopisec o dvou ženách velikého knížete Vladimíra, Českách, které mu daly tři syny, jedna Vyšeslava, druhá Svjatoslava a Mstislava. Naproti tomu tvrzení letopisu, že Vladimírova dcera Predslava byla provdána za českého knížete Boleslava Ryšavého, neodpovídá patrně historické skutečnosti. Sňatky mezi Rjurikovci a Přemyslovci byly pak uzavírány i ve 12. stol. Jiná Vladimírova manželka byla Bulharka, matka prvních ruských svatých, Borise a Gleba. Také s Německem spojovala rjurikovský rod řada dynastických svazků, z nichž nejvýznamnější byl sňatek císaře Jindřicha IV. s vnučkou Jaroslavovou. Posléze na francouzský dvůr se provdala za krále Jindřicha I. Jaroslavova dcera Anna.

Živé styky udržovala veliká knížata kyjevská se Skandinávií, odkud nejednou povolávala do svých služeb vojenské družiny. Při prosazování svých politických ambicí, zvláště v bojích o trůn, se zpravidla opírali o severské sousedy starší knížecí synové, kterým bývala svěřována správa novgorodské oblasti. Na kyjevském dvoře žil v této době nejeden slavný Viking. Za Vladimíra to byl proslulý Olaf Triggvison a v době Jaroslavově hrdina a básník Harald, pozdější král norský, proslavený hlavně účastí na válečných taženích na Sicílii a v Itálii. Získal ruku Jaroslavovy dcery Alžběty, kterou oslavil v jedné ze svých nejkrásnějších básní.*

Nejvýznamnější stránkou těchto hojných a tak rozmanitých mezinárodních vztahů byla vzájemná výměna kulturních hodnot. Zmínili jsme se již, že tu hlavní podíl připadal Byzancí a slovanským zemím, na prvním místě Bulharsku. Díky toleranci cařihradské církve vůči národním jazykům v bohoslužbě měli Rusové možnost osvojit si velkou část byzantského písemnictví náboženského, ale i světského

*/ Citujeme v českém překladu prózou alespoň úryvek s refrénem:
Ó druhové, jak kypělo srdce smělých,
když jsme, srazivše koráby v hradbu,
jako ptáci letěli veselým hejnem
kolem tučných pažitů země Sikánské...
A děva ruská Haraldem pohrdá!
(B. D. Grekov, Kyjevská Rus, Praha 1953, str. 498).



s cenným odkazem antické vzdělanosti v slovanských překladech a obohatit se i původními literárními výtvoři slovanskými, vzniklými v prostředí velkomoravském a bulharském. Když v 10. stol. Byzance vyvrátila první bulharskou říši a proměnila ji ve svou provincii, uchýlilo se do Kyjeva mnoho bulharských vzdělanců, jejichž zásluhou se dostal na Rus ne jeden opis slovanských literárních děl. Byla však i jiná cesta, kterou pronikali na Rus plody soudobého slovanského písemnictví. Kyjevskou říši spojovalo totiž kulturní společenství také s českým státem Přemyslovců, s nímž dokonce po určitou dobu bezprostředně sousedila. Aktivním ohniskem těchto vztahů byl Sázavský klášter, který si podržel slovanský ráz až do r. 1096. Na Sázavě byli uctíváni ruští svatí Boris a Gleb, jejichž ostatky patřily ke klášterním pokladům. Není proto náhodou, že právě na Rusi se zachovaly v ruských rukopisech i zpracovaných literární památky české recenze, původní i přeložené z latiny. Tak nejstarší zápis moravsko-pannonské legendy Života Metodějova v ruském sborníku 12. stol. sousedí s legendou o sv. Vítovi, původu nesporně přemyslovsko-českého. Legendami o českých světcích Václavovi a Ludmile, jimž byly zasvěceny svátky v ruských kalendářích, byla inspirována obdobná ruská památka o sv. Borisi a Glebovi z rozhraní 11. a 12. stol., kterou je zastoupen na Rusi tento specifický druh legend, líčících

Ostromirovo evangelium.

životy knížat. Není zcela vyloučeno, že se touto cestou dostaly na Rus i některé západní prvky jako desátky, ustavené Vladimírem při tzv. desátkovém kostele (Desjatinnaja cerkov) v Kyjevě, dále označení biskupa a biskupského soudu slovy piskup a piskupije i stopy západního latinského práva ve Vladimírově a Jaroslavově církevním „ustavu.“

Vrchol kultury Kyjevské Rusi spadá do doby Jaroslavovy, kdy byly vzájemné vztahy s tehdejšími vzdělanými světy nejintenzivnější. „Nikoli v chudé a neznámé zemi vládl, ale v ruské, kterou viděli a slyšeli ve všech koncích světa“, napsal jeden z nejtalentovanějších literárních činitelů této doby, kyjevský metropolita Ilarion v díle Kazání o zákoně a milosti (Slovo o zakoně i blagodati). S nemenší hrđostí mohl prohlásit, že obraceje se tímto spisem k ruskému obecenstvu, nemá před sebou lidi neznalé, nýbrž čtenáře „do syta vychutnávající půvaby knih“. Představu o kulturní aktivitě kyjevského prostředí, které daleko předčilo soudobá ohniska vzdělanosti na západě, dokresluje svědectví letopisu, zapsané k r. 1037: „J sebral (Jaroslav) písaře mnohé a překládal z řeckého na slovanské písmo; a sepsal knihy mnohé, i sebral... Neb jako když někdo zemi vzdělá a druhý zaseje, a jiní sklídí i jedí potravu hojnou, tak i ten: neb otec jeho Vladimír zemi zoral a zkypřil, totiž křtem zasvětil: tento pak nasil slov knižných v srdce věrných lidí, a my klidíme, učení knižné přijímáme.“ Neméně imponující je konfrontace této myšlenkové a umělecké hloubky s rozsahem tehdejší tvorby. V první době rozvoje ruské literatury, tedy v 11.—12. stol., bylo napsáno přes sto původních děl a zároveň známe v tomto časovém rozmezí na třicet jmen spisovatelů.

Stejně tak prudce a do šíře se rozvíjí i výtvarná kultura v Kyjevě za vlády Vladimírovy, ale daleko více ještě za Jaroslava. Už samy názvy kostelů — sv. Sofie, sv. Iréna, sv. Jiří — i Zlatá brána ve vnitřním městském okruhu ukazují na zřejmou tendenci po nápodobě Cařihradu. Podle letopisných zpráv sem přicházejí i byzantští stavitelé a jiní umělci, aby splnili úkoly, dané jim velikými knížaty kyjevskými. Ale to, co se z tohoto období umělecké expanse zachovalo, ukazuje, že tu nešlo o mechanické napodobování tvarů, vytvořených na břehu Bosporu. Už půdorys basiliky s kupolí, který se objevuje poprvé v Desátkovém chrámu Vladimírově a který v pozdějších replikách dosahuje na dlouhou dobu až stupně kanonicity, je typ součané Byzanci neznámý. Pyramidální silueta 13 kupolí sv. Sofie kyjevské rovněž tak. Jak při ní nemyslet na dubový chrám stejného jména, který dal r. 989 v Novgorodu postavit Vladimír a jehož 13 střech je logickým uzavřením shluku 13 srubů, z nichž byl zřejmě kostel zbudován. Již tehdy tedy autochtonní ruská dřevěná architektura ovlivňovala architekturu zděnou. Vnitřní stěny těchto rozsáhlých církevních staveb byly vyzdobeny současně mozaikou i freskovými malbami; ani pro tuto kombinaci odlišných zdobných technik není v Byzanci dokladu. S podobnými osobitostmi ruského výtvarného nazírání se shledáváme i v knižním malířství a zvláště v uměleckém řemesle. V Novgorodě, který byl bytostnou součástí ruské země a pro který



Kyjev, jemuž podléhalo, byl do značné míry směřodatný, je přece jen patrný poněkud jiný kontext mezinárodních vztahů a kulturních podnětů, které byly mnohem větší měrou nežli u Kyjeva vázány k západu. Ozvuk inspirace západního románského stylu se mihne i na originálním svatosofijském chrámu, jenž má 5 lodí jako jeho starší kyjevský protějšek, avšak s pouhými 5 kupolemi, které jsou nahoře zdobeny románským obloučkovým vlysem.

Vedle kostelů, stavěných byzantskou technikou z kamene a z cihel, objevily se na Rusi velmi záhy církevní stavby dřevěné. Ještě za vlády Vladimírovy byl z jeho podnětu vybudován v Novgorodě kostel z dubového dřeva. S šířením křesťanství a církevní správy se počet dřevěných kostelů zvětšoval. Právě na tomto poli bylo možno nejúčinněji navázat na domácí tradice dřívějších dřevěných svatyní pohanských, o jejichž existenci svědčí útržkovité zprávy pramenů, i na stavitelství lidové. Bohatství těchto originálních forem s lidovými prvky se v pozdějších stoletích, zejména ve stol. 16., uplatnilo velmi osobitě v reprezentativní zděné architektuře a vtisklo její podobě neopakovatelné rysy ruského národního umění.

Tradice mocenského a kulturního významu, které byly v Kyjevské Rusi tak velkoryse založeny, zůstaly přes věky i v povědomí dnešního světa neodmyslitelnou součástí ruského národního vývoje.

Zlatá brána v Kyjevě.
Rytina z r. 1651.

Kyjevská Rus dosáhla vrcholu svého rozkvětu za vlády Vladimírovy a Jaroslavovy. V této době již značně pokročil vývoj, směřující k prosazení třídní společnosti a feudálního řádu. Nejautentičtějším dokladem této skutečnosti je Ruská Pravda, staroruský zákoník, jehož první redakce je spjata s vládou Jaroslavovou.*/
Obraz feudalizující se společnosti kyjevského státu je na jejích stránkách prokreslen do pozoruhodných detailů. Vývojové stadium, které zachycuje, je charakterizováno značně pokročilou nomenklaturou pro společenskou diferenciaci. Odlišuje řadou specifických názvů příslušníky vládnoucí třídy, tj. nejvyšší aristokracii, členy knížecí družiny, kupce, knížecí úředníky, stejně jako společenské vrstvy městského obyvatelstva i různé kategorie feudálně závislých rolníků. Uvádí nás do prostředí třídní společnosti, ve které život knížecího muže byl ceněn šestnáctkrát výše nežli život prostého člověka.

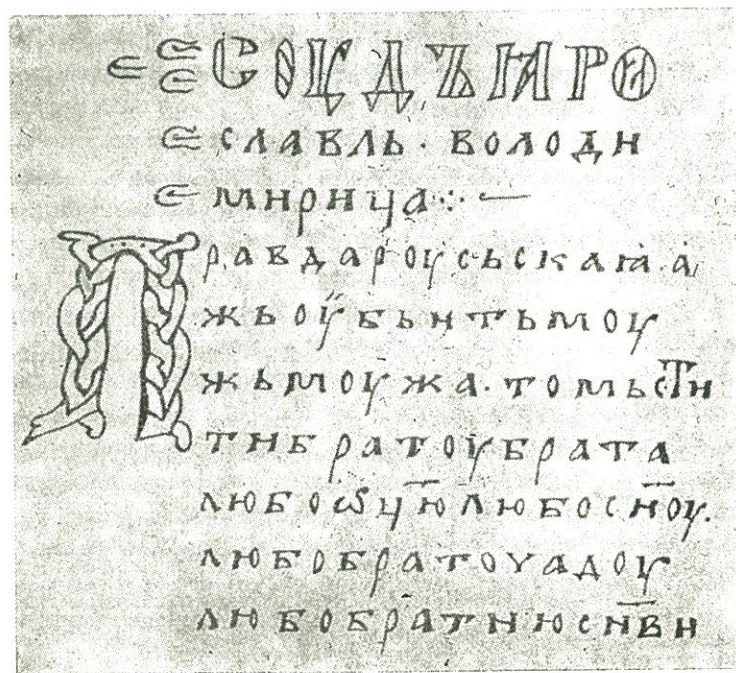
Spolu s hospodářským rozvojem a růstem velkého pozemkového vlastnictví nabývaly na intenzitě místní zájmy v jednotlivých oblastech, podmíněné jejich hospodářským osamostatňováním. Důsledkem bylo narůstání odstředivých tendencí, odklon od kyjevského centra a stále důrazněji se prosazující autonomní život menších území. Ruku v ruce s tímto vývojem se počaly uplatňovat snahy některých knížat odpadnout od Kyjeva a osamostatnit se.

Příznaky, věstící rozpad jednotného státního území, byly patrné již v době Jaroslavově. Tento kníže bojoval o kyjevský stolec se svým bratrem Svjatopolkem a dobyl ho r. 1018 s pomocí Novgorodu. Za to udělil městu výsady — „gramoty“, které se staly základem jeho autonomie.

Již za vlády Jaroslavovy počínala žít některá knížectví vlastním životem, bez zřetele na Kyjev jako hlavu státu, což mělo za následek boje mezi členy Rjurikova rodu. R. 1021 vystoupil proti Jaroslavovi jeho bratranec Brjačislav, kníže polocký,

*/ Existuje několik redakcí Ruské Pravdy. Nejstarší je tzv. Pravda Jaroslavova nebo také stručná Pravda (Kratkaja Pravda). Další je Pravda Jaroslavičů neboli obšírná Pravda (Prostrannaja Pravda), která byla sestavena syny Jaroslava Moudrého a jejich bojary po smrti Jaroslavově, tj. na počátku 2. poloviny 12. stol. Kromě toho se zachovala ještě tzv. Sokraščennaja Pravda, zkrácená redakce Pravdy obšírné. Obě základní redakce s vynikajícím komentářem vyšly v akademickém vydání pod názvem Pravda Russkaja II, Kommentarii, Moskva-Leninograd 1947.

a r. 1023 jeho vlastní bratr Mstislav, kníže Tmutarakaňský, kterého líčí svěží vyprávění letopiscovo jako hrdinu, připomínajícího jeho děda Svjatoslava. Mstislav nad Jaroslavem zvítězil, ale neujal se vlády v Kyjevě. Ponechal si Tmutarakaň a zemi Černigovskou a vzkázal bratrovi: „Seď ty na stolci svém v Kyjevě, ty jsi bratr starší — a tato krajina buď moje“. V tomto řešení se již hlásí nový politický pořádek feudální rozdrobenosti. Po smrti bratrově spojil sice Jaroslav ve svých rukou znovu vládu nad celou říší, avšak před smrtí ustanovil, že bude rozdělena mezi jeho syny. Zásady, podle kterých při dělení postupoval, vytvořily tradici a staly se jeho odkazem následujícím pokolením. Nejstarší z bratří byl velikým knížetem kyjevským a dostalo se mu nejvýnosnějších zemí. Ostatní sourozenci byli povinni dbát jeho vůle. Další bratří byli poděleni podle zásady, že čím starší kníže, tím významnější oblasti se mu dostává. Účelem tohoto pořádku bylo, aby rod Rjurikovičů udržel ve svých rukou vládu nad vši Rusí, která byla považována jako celek za jeho společné panství. S úmrtím kteréhokoli z knížat mělo podle tohoto svérázného nástupnického řádu dojít k přesunu všech podle pořadí staršinstva, při čemž mladší příbuzní se měli přemístit „s mladšího stolce na starší“. Tento ideální postup by býval předpokládal přesné dodržování dvou zásad: pořadí knížat podle generací a věku — což bylo za několik pokolení nemožné vzhledem k četným větvím, do kterých se záhy Rjurikův rod rozrostl — a dále pořadí knížectví podle jejich důležitosti a výnosnosti. Proto zůstal tento nástupnický řád pouhou teorií. Knížata zpravidla nečekala, až se jim



Začátek Ruské pravdy
(v rukopisu Merilo pravednoje ze 14. stol.)

dostane bohatší země podle práva, ale snažila se zmocnit se jí násilím. Země rozpadající se říše byly vydány na pospas Rjurikovičům, kteří v nich byli pouze dočasnými hosty, trpěly neustálými meziknížecími sváry a nadto od časů, kdy v jižních stepích byli Pečeněhové vystřídáni a vytlačeni Polovci (Kumány), na ně ještě více doléhaly pustošivé nájezdy. V těchto dobách, plných napětí a zmatku, se chápalo iniciativy obyvatelstvo měst a rozhodovalo o veřejných záležitostech na svých shromážděních, zvaných věče. Již nejen vzdálený Novgorod, ale i kyjevští měšťané počali zasahovat zásadně do nejdůležitějších otázek. Když r. 1068 Polovci prvně napadli zemi a Jaroslavův nejstarší syn veliký kníže Izjaslav nebyl s to hájit ji, Kyjevané jej vyhnali. Povolali Vladimíra Monomacha, který svými osobními vlastnostmi daleko vynikal nad všechna rjurikovská knížata. Vladimír však etil odkaz Jaroslavův a v zájmu zachování poslušnosti ustoupil staršímu bratranci Svjatopolkovi, vladaři zcela neschopnému. Izjaslav prehl k svému tehánu do Polska a přivodil později polskou intervenci, která způsobila v kyjevském státě nové zmatky a krveprolití.

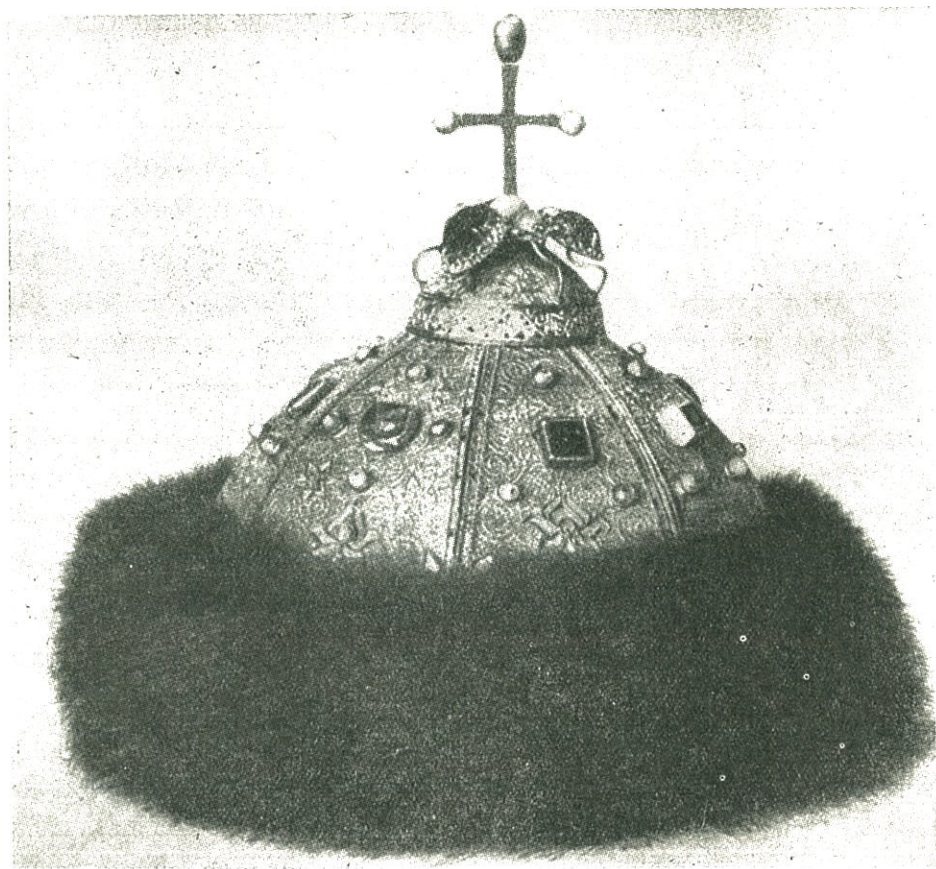
Na rozhraní 11. a 12. stol. se již genealogické vztahy mezi různými větvemi rozrostlého Rjurikova rodu do té míry zaplétaly, že určování staršinstva podle generací a v jejich rámci podle pořadí narození se stávalo neřešitelným. Byla to ovšem pouze jedna ze záminek neustálých krvavých feudálních rozepří, které působily v zemi takovou zkázu, že knížata sama uznávala nutnost učinit jim občas přítrž jednáním a dohodou. Proto byly čas od času svolávány knížecí sjezdy, na kterých



Oslepení kyjevských povstaleů z r. 1068
(miniatura Královeckého letopisu).

se řešily otázky vnitropolitické i zahraničněpolitické a knížata uzavírala mezi sebou smlouvy. Feudální roztržičnost země byla sankcionována na sjezdu v Ljubeči r. 1097, kde byla přijata knížaty, vesměs již vnuky Jaroslavovými, zásada: „každý ať drží díl svůj otcovský“, což znamenalo, že synové každého Jaroslaviče a po nich jejich potomci měli vládnout v oblasti, kterou určil jejich otcům při rozdělování země Jaroslav. Původně jednotná Kyjevská Rus se tak rozpadla do několika feudálních držav, ve kterých pak vládly jednotlivé linie Rjurikova rodu. V následujících letech se tyto země dále drobily mezi přibývající mužské potomky. Respektování centrální kyjevské vlády velikého knížete se stalo za těchto okolností ilusorním.

Výživa rostoucího počtu knížat, z nichž každý měl svou vlastní družinu, se stávala neúnosným břemenem pro obyvatelstvo neustále se zmenšujících oblastí. Tento stále rostoucí tlak vyvolával čas od času bouře lidu, které ještě stupňovaly vnitřní rozervanost ruských zemí. Jedním z nejživelnějších vzplanutí bylo velké povstání městského obyvatelstva v Kyjevě, jež propuklo při smrti Svjatopolka



Tak zvaná
„čapka Monomachova“

Izjaslaviče. (r. 1113) Tento kníže vzbudil nenávisť lidu svou lakotou a tím, že chránil vyděrače a lichváře, kteří půjčovali zchudlým a potřebným na padesátiprocentní roční úrok. Povstání strhlo nejen městské, ale i okolní venkovské masy lidu a bylo namířeno jak proti lichvářům a vysokým hodnostářům, jejichž domy povstalci pálili a drancovali, tak proti knížecí rodině a klášterům. V této situaci byl povolán na kyjevský stolec perejaslavský kníže Vladimír Monomach, který si získal autoritu a sympatie celé Rusi svou zásluhou o vítězství nad Polovci v l. 1101, 1103 a zejména 1111. Nový veliký kníže kyjevský byl nucen učinit značné ústupky lidovým masám. Podstatně omezil výši úroků vydáním zvláštního zákona, odstranil příliš křiklavé křivdy páchané na nejnižších vrstvách obyvatelstva a zjednal v zemi klid.

Vladimír Monomach (1113—1125) byl poslední skutečně veliký kníže na kyjevském trůnu. Jeho rozhled i význam daleko přesahoval ruské hranice. Příbuzenské svazky ho spojovaly s velkou částí Evropy. Jeho matka byla dcera byzantského císaře, jeho sestra byla provdána za Jindřicha IV., císaře německého, a jeho manželka byla dcerou anglického krále. Vahou své osobnosti čelil tento schopný panovník nezadržitelnému rozkladu kyjevského státu. Protože se v něm pojilo vladařské a válečnické nadání s nevšedním talentem literárním, byl s to mistrně vtělit toto své životní úsilí i do psaného slova. Jeho Naučení, které určil svým dětem i všem, kdož je budou číst, je vášnivou výzvou k zachování jednoty Rusi. Úsilí o záchranu její celistvosti, o odstranění zhoubných feudálních válek a nastolení míru vedlo Vladimíra Monomacha i k tomu, že se stal inspirátorem nové redakce ruského letopisu, jejímž nosným pilířem měla být rovněž myšlenka velikosti a státní jednoty Rusi. V tom smyslu dal r. 1116 přepracovat svému příteli a rádcí Silvestrovi, opatu Michailovsko-vydubického kláštera, letopisný svod, který tři roky předtím dokončil mnich Pečerské lavry v Kyjevě Nestor. Kdežto dílo Nestorovo, psané pro předchozího kyjevského knížete Svjatopolka, stavělo patrně do popředí místní zájmy Kyjeva, Silvestrova redakce měla zdůrazňovat jednotu a svornost proti tříštění a rozpojování, posilovat autoritu velikého knížete kyjevského oslavou dynastie a knížecí moci.

Po Vladimírově smrti byl ještě jeho nejstarší syn a nástupce na kyjevském stoleci Mstislav (1125—1132) schopen udržet mír a přimět Rjurikoviče energickým postupem k společnému boji proti Polovcům. Později však desintegrace státu pokračovala stále nezadržitelněji. Jeden z mladších synů Vladimíra Monomacha, Jurij Dolgorukij, bojoval sice po polovině 12. stol. dvakrát se svými příbuznými o velkoknížecí stolec v Kyjevě — po druhé s úspěchem — nicméně i jako panovník kyjevský zůstal pevně spjat se svým osobním panstvím, se vzdálenou rostovsko-suzdalskou oblastí. Stejný postoj zaujímal i jeho syn Andrej Bogoljubskij. Když se střetnul se svým příbuzným Mstislavem Izjaslavičem volyňským, který se zmocnil kyjevského stolec, poslal proti němu suzdalské vojsko v čele se svým synem a neváhal způsobit Kyjevu strašnou pohromu. Vypálení a zpusťování města suzdalským vojskem bylo výrazem definitivního konce všeruské autority „matky ruských měst“ a jejího



Chrám v Pokrovu na řece Nerli
z r. 1165.

někdejšího významu. Po dobytí Kyjeva neusedl Andrej na kyjevský stolec. Ponechal si podle práva staršinstva titul velkého knížete, zůstal však na severu a velkoknížecím sídlem učinil malé suzdalské město Vladimir, ve kterém nebyla tradice městských věcí a kterému dal proto jako panovník, toužící po neomezené moci, přednost před staršími městy Rostovem a Suzdalí, kde hrála věc důležitou úlohu. Vyhnal zároveň ze země své bratry, synovce i přední bojary z otcovy družiny, neboť chtěl vládnout sám, bez jakéhokoli omezování. V tom směru představoval již zcela nový typ vladaře, pevně spjatého se svou zemí.

V té době už Kyjev ztratil všechny svůj dřívější jednotící význam a kdysi celistvý ruský stát představoval tříšť knížectví, z nichž největší (Kyjevské, Černigovské, Severské, Perejaslavské, Rostovsko-suzdalské, Muromsko-rjazaňské, Smolenské, Novgorodské, Polocké, Turovsko-pinské a Haličsko-volyňské) se dále drobila na menší územní jednotky. Osudy ruských zemí v tomto těžkém čase, předcházejícím tatarské pohromě, výstižně charakterizují dva údaje: Ze 170 let, která uplynula od smrti Jaroslavovy do objevení Mongolů, bylo pouze 90 let pokojných, kdežto ostatních 80 bylo vyplněno krvavými meziknížecími válkami. A přibližně v téže době, od prvního útoku Polovců na Rus r. 1061 do r. 1210 bylo napočítáno 46 velikých poloveckých nájezdů (při čemž se nebere v úvahu množství menších). Ruská knížata se přes všechny rozbroje čas od času proti nim spojovala k válečným tažením, která připomínají křížové výpravy křesťanů proti nevěřícím. Nejproslulejší z nich, nešťastný pochod severských knížat v čele s Igorem Svjatoslavičem r. 1185, poeticky ztvárnil autor Slova o pluku Igorově.

V těchto dobách poklesu a rozkladu jako by se politická moc stáhla do okrajových území, která počala soustřeďovat síly k novému, osobitému vývoji. Bylo to zmíněné již knížectví Suzdalsko-vladimírské na severovýchodě a země haličsko-volyňská na jihovýchodním okraji Kyjevské Rusi. Viděli jsme, že v prvním z nich položil základy k silné knížecí moci Andrej Bogoljubskij a tuto tendenci dále rozvíjel jeho syn Vsevolod III. Oba panovníci si hledali spojence v drobné šlechtě a obyvatelstvu měst proti velikým bojarům. Ve Vladimírsko-suzdalském knížectví, ve kterém je za Andrejova otce Jurije Dolgorukého prvně dosvědčena (r. 1147) existence budoucího ohniska, Moskvy, se tato tendence po přervách a osudových zvratech stala základem nového vývoje.

Druhé krystalizační jádro silné knížecí moci vzniklo na jihozápadě, když se okolo r. 1200 spojila země haličská s volyňskou. Nové knížectví, nejednou těžce překonávající vnitřní nepokoje, se vyvíjelo velmi osobitě v přátelských i nepřátelských vztazích se sousedním Polskem a Uhrami a dosáhlo vrcholu moci i rozkvětu za knížete Daniela Romanoviče (1245—1264).

Tyto slibné náběhy nového vývoje vrhl však zcela jiným směrem nečekанý brutální zásah z vnějška, otřesný svým dosahem.